

1. kapitel. Opvækst

Barndommens Skygger når over hele Livet tror jeg. En Barndom under Tryk avler i nogle Trællesind, i de mere levedygtige Trods[,] jeg hører vist til de sidste.¹

Martin Andersen-Nexø 1896

Christianshavn 1869

Der står på Christianshavns Vold en portrætbuste af Martin Andersen Nexø. Den er udført i bronze af billedhuggeren Knud Nellemose og opsat dér på en granitsokkel i hundredåret for digterens fødsel. Den er placeret tæt på bydelens hovedstrøg, Torvegade, men burde historisk set have stået lidt længere mod nordøst, ud for Sankt Annæ Gade, som er en af kvarterets ældste gader. For her, i nummer 33, blev han født lørdag den 26. juni 1869. Han blev døbt Martin Andersen i Vor Frelzers Kirke den 7. november samme år.²

Ejendommen, hvori han fødtes, og hvor han tilbragte sine første knap tre leveår, blev revet ned i 1892-1893. På matriklen (nummer 276) opførtes den beboelsesejendom, som ligger der endnu. Samme skæbne overgik større dele af Christianshavns andre slumbygninger. Der er en verden til forskel på nutidens muntre Christianshavn og datidens snavsede, forfaldne, overfyldte og sundhedsfarlige fattigkvarter.

Christianshavn var ellers en af hovedstadens nyere bydele, anlagt i årene fra 1618 efter idé af den ne-

derlandske arkitekt og fæstningsingeniør Johan Semp (eller Sems). Den var tænkt som garnisonsby og projekteret rationelt ud fra en overordnet symmetrisk byplan med retvinklede gader omgivet af voldgrave og bastioner. Grundene blev siden overladt gratis til enhver, der ville bygge 'gode købstadshuse', og velhavende embedsfolk, købmænd og håndværkere opførte herefter driftige handelshuse og små og store industriforetagender. Bydelen fik sin storhedstid i 1700-tallets internationale 'florisante' handelsperiode, hvor det mægtige Asiatiske Kompagni fra sit domicil i Strandgade ledede handelen på Indien og Kina. Men med tabet af flåden i 1807, statsbankerotten i 1813 og tabet af Norge i 1814 samt den almindelige økonomiske afmatning var det slut, og Christianshavn forfaldt på få årtier til at være et af byens fattigste områder.

Af fordums pragt var der i 1869 kun de to store kirker tilbage, Vor Frelzers og Frederiks Tyske Kirke (siden 1901: Christians Kirke). Dertil kom på Overgaden neden Vandet skibsværftet Burmeister og Wain, som indtil udflytningen til Refshaleøen i 1872 var bydelens største arbejdsplads.³ Men områdets mest markante bygningsværk var den århundredgamle straffeanstalt, Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset, der netop da var under udbygning, og som efter 1870 kaldtes Christianshavns Straffeanstalt eller Kvindefængslet på Christianshavn. Fængselskomplekset udfyldte tungt hele området mellem Christianshavns Torv, der hvor Lagkagehuset blev opført i 1929-1931 som moderne funktionsblok, og Sankt Annæ Gade og satte sit dystre præg på kvarteret.

*Knud Nellemoses portrætbuste fra 1969
på Christianshavns Vold.*

Fængslet havde indtil koleraepidemien 1853, hvor begravelser inden for bymurene blev forbudt på grund af smittefaren, haft sin egen kirkegård i Sankt Annæ Gade ved Christianshavns Voldgade. Dødeligheden var meget høj blandt de indsatte i denne institution, tidligere især blandt de indsatte børn. På nabomatriklen til nummer 33, Sankt Annæ Gade 35-37, lå indtil 1873 desuden en fattigkirkegård, hvor ubemidlede blev begravet med et minimum af ceremoniel, og hvor gravene sløjfedes hurtigst muligt. Også grundene omkring Vor Frelseres Kirke længere nede af Sankt Annæ Gade var gamle affaldskuler og begravelsespladser, og ejendommen i nummer 33 var således omgivet af kirkegårdsjorder. Døden og ikke mindst døden blandt børn var markant til stede i gaden, både som nær realitet i familierne – herunder familien Andersen – og som synlige, offentlige gravpladser. Endnu i dag støder man ved kloakerings- og andre gravearbejder i området jævnlige på skeletter og skeletter.

Sankt Annæ Gade 33

Hvor langt husker man tilbage? Jeg er født i St. Annægade, lige under Frelserkirkens Guldkugle, inde i en Bagbygning paa en Kvist. ”Anden Bagsal over Gaarden”, rettede Mor mig altid senere, naar vi talte om det. ”Det var virkelig en pæn Lejlighed! Den hade bare den Fejl, at der ikke var til at være for Rotter,” føjede hun gerne til.⁴

For at have maden i fred for rotterne hejsede moderen den om aftenen op i en kurv under loftet.

Disse linjer fra Nexø *Erindringer* kan suppleres af samtidige kilder. Ejendommen i nummer 33 udgjordes i 1869 af en tilfældigt knopskudt blanding af

beboelse, skure, værksteder og stalde, der for deles vedkommende skrev sig tilbage til 1656, hvor en tømrermester Johan Gotfried Berger fik grunden. Senere fandt der blandt andet tekstilforarbejdning sted her.⁵ Foruden forhuset var der beboelse i et sidehus med to etager og kvist, omfattende et portrum, et værksted og seks lejligheder. Tre andre sidehuse anvendtes som stalde med videre, og endelig var der en række andre skure og stalde – alt i forskellige grader af forfald.⁶

En ’bagsal’ var finere end en kvist, men familien Andersen boede imidlertid hverken på kvisten eller anden bagsal, det vil sige tredje etage i et baghus, derimod i det førstnævnte sidehus på første sal til venstre.⁷ Lejligheden var på cirka 40 kvadratmeter, hvilket dengang var et usædvanligt stort boligareal for en københavnsk arbejderfamilie.⁸

Det mest interessante for den lille dreng Martin var ifølge Nexø *Erindringer* hverken staldene, værkstederne eller ejendommens øvrige herligheder, men udsigten fra lejligheden til en brandmur:

Fugten hade tegnet store fantastiske Verdener paa Muren; de berejstes af underlige bittesmaa Uhyrer med Rygskjold eller et utal af Lemmer – Bænkebidere og Tusindben. [...] Over den har jeg Frelserkirkens mægtige, forgyldte Kugle svævende, højt, højt oppe. I Tagrenden selv var der Jord med Græstotter i – og Fugle som hade travlt; og en skønne Dag skød der en Plante med en rød Blomst frem for Barnets undrende Øjne.⁹

*Baggårdsmiljø fra Christianshavn
i slutningen af 1800-tallet.*

Søskende

Martin blev født som nummer fire i søskendeflokken. Nummer to, Gertrud, døde tre-fire år gammel i slutningen af 1869 eller begyndelsen af 1870, og Nexø havde ingen erindring om hende. Derimod kunne han svagt huske den ældste, Anders Kristian (kaldet Kristian), som døde i 1872 efter et længere sygeleje, seks år gammel. Nummer tre, Georg Frederik (kaldet Georg), var to år ældre end Martin, og han kom til at spille en betydningsfuld rolle i Martins barndom og tidlige ungdom. Ifølge Nexøs *Erindringer* fordelte de to brødre i almindelighed rollerne således, at Georg var sangvinsk og uansvarlig, Martin bekymret og ansvarlig.

Georg fortsatte ad den asociale kurs og blev på et tidspunkt i 1898 indblandet i kriminalitet.¹⁰ Han døde 1909, 42 år gammel. Hvad han betød for Nexø, kommer klart frem i et brev til forfatteren Harry Søilberg:

Stærkt grebet er jeg af "En Dag i Solen", hvor De med visionær Styrke har fanget den *Asociale* ind og lader ham passere vor borgerlige Atmosfære – og gløde den for et Øjeblik – som et lysende Stjærneskud, et Bud fra Verdener, der maa ske dog trods alt er af en finere Natur end vor. Bertel har beskæftiget mig meget – ogsaa før De nu saa lysende skabte ham. Jeg har rørt ved ham adskillige Gange i min Produktion, men ligesom været angst for at drage ham lyslevende frem; en Broder af mig – min eneste for øvrigt – var en saadan fremmed Sjælefugl; og jeg har det i mit eget Blod og har stridt med det hele mit Liv som noget lovløst, der maatte bekæmpes, helst udryddes. Men inderst i min Sjæl næsten tilbeder jeg dette vagabonderende; der er et Alter for det

dér, hvor jeg lister hen og knæler, naar jeg véd mig uset.¹¹

Frem til 1888 fik Martin yderligere seks søskende, hvoraf de fem overlevede barndommen. Han fik et nært forhold til lillesøsteren Hansine Marie ("Sine"), født 1871, og bidrog til pasningen af hende. Fem år senere, i 1876, fulgte Anna Helene (kaldet Anna). For at holde rede på flokken navngaves de sidste med relation til deres nummer i søskenderækken: *Otilie* Mathilde, *Carl Nicolai*, *Tioline* Andrea ("Tio") og *Ella* Lovise. Mens de ni første ved dåben kun modtog faderens efternavn: Andersen, fik Ella Lovise desuden moderens pigenavn: Mainz Andersen.

Familietraditionen vil vide, at denne navngivningsskik efter nummer begyndte med nummer syv, Sylvia, født i slutningen af 1877 eller i 1878. Sagen er imidlertid, at der ikke findes nogen Sylvia. Navnet forekommer ikke i kirkebøgerne for Nexø-Bodilsker pastorat, hvorunder familien Andersen dengang hørte, hverken som født, døbt eller død.¹² Heller ikke andre steder er der fundet livstegn efter hende. Man må derfor formode, at 'Sylvia' er en uformelt navngivet abort, og at søskendeflokken altså kun omfattede ti, ikke elleve børn, som Nexø hævdede i sine *Erindringer* og andre steder. Forholdet er måske også antydnet i hans *Erindringer*, hvor moderen har forslæbt sig og må gå i seng med blødninger, og hvor Georg forklarer sagen for Martin: "Aa, det er bare noget, som ikke blev til noget."¹³

Bevarede breve til og fra Georg, Sine og Anna, hvori andre søskende er nævnt, viser, at Nexø også som voksen opretholdt kontakt med dem, efter

Nexøs mor, Helene Christine Mathilde Andersen.

Georgs død vist navnlig med Sine og Ella.¹⁴ Lillesøsteren Tioline, født 1883, udvandrede til Californien.

Moderen

At redegøre for Nexøs forhold til sine forældre er et forehavende, der, som litteraturen om ham viser, indbyder til mangeartede og undertiden indbyrdes modstridende fortolkninger. Vi holder os her til, hvad der med nogenlunde sikkerhed vides.

Moderen Helene Christine Mathilde født Mainz kom til verden den 15. februar 1845 i Stege som fjerde barn af smedemester Frederik Christian Mainz, hvis far, daglejer Hans Henrik Mainz, som, jævnfør navnet, var tysk indvandrer, og Ane Sofie født Otterberg, som var af svensk herkomst.

Moderen havde sine fornavne efter to ældre søskende, der var døde som små: Christian (1839-1840) og Helene Mathilde (1843-1844); til daglig kaldtes hun Mathilde.

Hendes mor, Ane Sofie Mainz, døde under den store koleraepedemi i 1853, storebroderen Carl Christian døde samme år og faderen to år senere. Herefter blev de overlevende fire yngste søskende spredt rundt om i familien. Mathilde kom som elleveårig til sin morbror i fiskerlejet Tårbæk nord for København, murersvend Lars Frederik Otterberg, født 1807, og dennes hustru Hanne eller Ane Otterberg, født Jensen i Sverige 1808. Her voksede hun op sammen med Otterbergs to børn, kusine Helene, som var jævnaldrende med Mathilde, og Helenes lillebror, fætter Lauritz Johannes Adolph, født 1852; han blev murersvend ligesom sin far.

Nexø havde bevaret en række breve gennem mere end tre årtier fra sin mor. De er skrevet med en letlæselig og fast håndskrift, og de vidner alle om et nært og kærligt forhold mellem mor og søn. Det ældste er skrevet, mens Nexø som 24-årig lå syg på højskolehjemmet i Dronningensgade, Odense, hvor han havde arbejde som lærer på Odense Friskole:

Neksø den 11 Sept 93

Kære Søn

Tak tak for skrivelsen den var ventet med længsel
Vi undrede os saa meget over din lange taushed
da du jo nok kunde tænke at vi længtes efter at
høre lidt fra din Kjøbenhavnstur om du havde

Side 18-19: Christianshavn cirka 1890, hjørnet af Sankt Annæ Gade og Wildersgade.

været hos din Søster. nu ser vi desværre at der har været grunde for din Taushed min stakkels Dreng du saa mig da heller ikke for godt ud da du forlod os men jeg antog det for at være en følge af vor fælles plage Mavekatharen den er haar ved mig for øieblikket og den er i stan til at Ødelægge baade Kræfter og Udseende men Lungebetændelse maa dog være Værre ogsaa så langvarig hvornaar blev du syg det er jammerlig at du er saa langt borte at jeg ikke engang kan hjælpe dig lidt Mor Ved dog best hvordan Børnene skal have det og Mors Hjærte bløder naar hun ikke kan hjælpe dem der er en længsel og bekymring som ingen kan fatte i Drømme er jeg hos dig men den Glæde varer kun kort saa kommer den usle Virkelighed tilbage men jeg maa trøste mig med at du er i blant gode Mennesker der gør for dig vad de kan saa maa Vorherre hjælpe for resten men kan du ikke komme i din Plads igjen Vordan skal det saa gaa dig i blant fremmede skal der Penge til over alt og det er en uheldig Aarstid for Rekonvalescenter det er allerede saa kaalt havde det bare været om Sommeren da vilde du hurtigere komme til kræfter men der er jo intet andet at gjøre end have taalmodighed saa vil vi haabe at du snart bliver saa rask at du kan skrive lidt mere til os som længes saa meget efter Tak for hilsen fra fru Molbek hils hende naar du skriver jeg skal hilse fra Fader Bedstefader og Søstrene og ønske dig en rigtig god Bedring fra os alle levvel og vær hilset fra den hengivne Moder

Skriv saa snart du kan¹⁵

Nexø opretholdt nær forbindelse med sin mor, til hun døde i 1927. Hun boede i længere perioder hos ham og hans skiftende familier. Hun beskrives både i Nexøs *Erindringer* og i andre kilder som selvstæn-

digt tænkende, ambitiøs og socialt opadstræbende på familiens vegne.

Ditte Menneskebarn bærer tilegnelsen ”*Til min Moder.*”

Faderen

Faderen Hans Jørgen Andersen var født i Bodilsker 24. september 1839 som tredje barn af den bornholmske husmand Anders Mortensen og hans kone Gjertrud Kirstine Svendsdatter. Husmand Mortensen havde desuden ernæret sig som træskomager, daglejer og fisker, men var af bondeslægt. Han blev født på Femte Selvejergaard, Sejersgaard i Poulsker sogn, men gården var siden blevet afhændet til fremmede.

I en alder af 24 år havde Hans Jørgen Andersen den 10. maj 1854 søgt lykken ved at rejse ’over’ til København. Her mødte han nogle år senere Mathilde, og de fik deres første barn i 1864, da hun var nitten. Samme år blev Hans Jørgen Andersen indkaldt til krigstjeneste i Anden Slesvigske Krig, men valgte at blive hjemme hos sin lille ny familie ved at betale for en ’stiller’, en anden mand der mødte frem i hans sted. Dette var ikke ualmindeligt blandt velhavende værnepligtige, men Hans Jørgen Andersen var ikke velhavende og måtte derfor stifte gæld.

Han havde forskelligt ufaglært arbejde og var på et tidspunkt fodermester på et brændevinsbrænderi, hvor en del af lønnen udbetaltes i naturalier; det var sandsynligvis her, han fik grundlagt sin senere alkoholisme. Siden arbejdede han navnlig som stenhugger og brolægger, og i disse fag blev han en anset

Martin Andersen Nexøs forældre.

fagmand. Han var med til at brolægge nogle af de nye sidegader på Østerbro mellem Østerbrogade/Strandvejen og Kalkbrænderihavnen, herunder sandsynligvis Viborggade og Batterivej (nu sammenlagt til Viborggade). Det er desuden højst sandsynligt, at han i en periode deltog i anlægsarbejdet på jernbanebroen mellem Aalborg og Nørresundby, som i 1873-1879 var Danmarks største ingeniørarbejde. Granitkvadrene til bropillerne forarbejdedes af særligt udvalgte danske stenhuggere. ”Far var paa Arbejde langt borte fra Hjemmet [...]. Helt ovre i Jylland laa han og byggede Bro over et stort Vand!”¹⁶

Ved valgene til Folketing og kommunalråd skal han med en enkelt undtagelse have stemt på Højre. Dog var han i sine sidste leveår ikke stemmeberettiget, idet han senest fra 1905, muligvis tidligere, hørte under fattigvæsenet.

Der er ikke bevaret noget som helst skriftligt mellem Nexø og hans far, og alt, herunder Nexøs *Erindringer*, tyder på, at der ikke bestod noget hjerteligt forhold imellem dem. Men der er ikke noget atypisk ved, at et barn voksede op i en arbejderfamilie, hvor moderen var det familieskabende centrum, og faderen var fraværende og ofte også alkoholiseret.

I Nexøs *Erindringer* skildres han som stejl og oppositionslysten, selvstændig og begavet, men også som fortrukket og brutal. Det antydes desuden, at han skulle have haft ’kvindetække’. Der findes ingen samtidige kilder, der kan be- eller afkræfte dette sidste.

I Nexøs fiktionale forfatterskab har faderen blandt andet afgivet inspiration til de tragiske figurer ’Lotterisvensken’ og, i *Pelle Erobreren*’s andet bind, ’Kraften’.

En læsende familie

Den væsentligste kilde til viden om Nexøs familie er derudover hans egne *Erindringer*, som vi vender tilbage til. Men de suppleres og modsiges i visse henseender af andre kilder. Her skal nævnes et interview med Mathilde Andersen fra 1925, hvori hun fremhæver både sin mands og sin søns læseglæde:

Det var nu noget, som laa i Familien, min Mand var ogsaa lige fra sine ganske unge Dage en ren Hund efter Lektüre, alle sine Fristunder brugte han til at læse i, Bøger og Blade, hvad han kunne faa fat i. Vi ejede mange Bøger i vort Hjem, noget, der jo ikke var helt almindeligt i de Tidens Arbejderhjem.¹⁷

Nej, det var ikke almindeligt. Noget sådant ville man inden for arbejderklassen snarest vente at finde i hjem fra det faglærte arbejderaristokrati, for eksempel et typografhjem; men Hans Jørgen Andersen var ufaglært.

Mathilde Andersens påstand om familiens boglige tradition og intellektuelle anlæg støttes af en nekrolog over hende selv. Den er skrevet af *Holstebro Dagblad*’s redaktør, forfatteren Christian Frederik Mortensen, som var født i København, men opvokset i Nexø, hvorfra han kendte familien Andersen.

Ikke blot ved sit københavnske Maal, men ved noget særpræget i selve sit Væsen skilte [Mathilde Andersen] sig ud fra Flertallet af Almuens Kvinder. Det var let at mærke, at hun var et begavet Menneske – man hørte det snart paa hendes hvasse og hurtige Svar, der kunde ramme lige i Prikken og bringe en Snushøne til Tavshed. Hun havde en egen skarp Evne til at fremsætte en Mening uden Omsvøb, og hun var en af de faa

Koner, der i den Tid læste Avis, hvad der forarget skumledes over – saadan en unyttig og urimelig Tidsspilde for et Kvindfolk! Hvad skulde hun med at Blad at glo i – havde hun maaske ikke Strømper nok at stoppe? Andersen-Nexøs Moder holdt sig ret for sig selv – hos hende fandtes intet Bidrag til Sladdergriden, det var ligesom hun havde større og alvorligere Ting at tænke paa. [...] Ogsaa Andersen-Nexøs Fader var et lyst Hoved. Han var gennem mange Aar Brolægger-Entrepreneur og stod i Spidsen for store Dele af Neksø Bys Brolægning. Der var en egen saftig Humor over ham og en god Portion Fantasi. Nogle vældige Historier kunde han servere, naar han, mens Hamrene klingede over Granitblokkene, eller Jomfruen dansede over Stenlægningen – gav sine barokke Skildringer og Oplevelser i en Form, der aldeles betog de mere naive og godtroende Tilhørere. Besynderligt! sagde de og stirrede i Tankerne ud i den forunderlige Verden, som han, Hans Jørgen Andersen, havde saa viden et Kendskab til. Martin Andersen-Nexø har haft en Fader, fra hvem han utvivlsomt har arvet en Del af den Fortælleevne og Kombinationskunst, der har baaret hans Navn viden om, ligesom han i sin Moder havde den utrættelige Flids og den skarpe Intelligens' Ophav. [...] hvad der i ydre Henseende maatte tynde hende, fik hun rigt erstattet gennem de prægtige Børn, hun saa vokse op omkring sig [...], og ikke én voldte Hjemmet Sorg. Et Fælleskende for dem alle var det intellektuelle Særpræg, der var over dem, baade naar de færdedes mellem Kammerater og i Skolen. De havde fænomenalt let ved lære – der er ingen Tvivl om, at hver enkelt af dem kunde have drevet til noget ad Bogens Vej, hvis man i hine Tider havde haft saa let Adgang til Læsning som nu om Stunder.¹⁸

Disse to vidnesbyrd er interessante korrektiver til påstandene i hans *Erindringer* om faderens rasende forsøg på i familien at undertrykke en bogkultur, som han mente havde gjort ham selv stor skade ved at indgive ham falske forhåbninger om social fremgang for en flittig og evnerig mand.

Lægeforeningens Boliger

På et tidspunkt mellem november 1871 og maj 1872 – med nogen sandsynlighed tirsdag den 16. april 1872¹⁹ – flyttede familien Andersen, som på dette tidspunkt omfattede to voksne og fire børn, fra slummen på Christianshavn til Lægeforeningens Boliger på Østerbro. Lægeforeningens Boliger, blandt beboerne blot kaldet 'Boligerne' eller 'Brumleby' (dette sidste blev i 1984 også områdets officielle navn),²⁰ var bygget i en del af Østerbro, som dengang lå frit, helt uden for byen, med grønne fælleder til den ene side og Østerbrogade (på denne strækning tidligere kaldet Strandvejen) med gartner V. Løwes store handelsgartneri, planteskole og frøhandel samt Øresund til den anden side. Det har i henseende til beliggenhed været som at flytte fra mørket til lyset.

Lægeforeningens Boliger var Danmarks første sociale eller almennyttige boligbyggeri; byggeriet skulle mindske den smittefarlige overbefolkning i byens fattigkvarterer og skaffe mindrebemidlede sunde og billige boliger. De blev opført som et direkte svar på den koleraepidemi, der havde hærget i danske byer, specielt København, hvor den i 1853 krævede 4.732 dødsfald, det vil sige fem-seks procent af byens befolkning, med størst dødelighed blandt de fattige. Kolera er en smitsom tarminfektion, der medfører voldsom diarré, som kan lede til livsfarlig dehydrering, og smitten havde gode vækstbetingelser i byens

overbefolkede slumområder. Nye epidemier udbrød i 1854, 1855 og 1857, og noget måtte gøres.

I 1853 iværksatte Københavns Lægeforening en indsamling, og for overskuddet heraf opførtes 1853-1857 på Østerfælled de første boligblokke. Det var kvalitetsbyggeri. Blok A-H, som ligger længst inde mod byen, var tegnet efter italiensk inspiration af den banebrydende arkitekt Gottlieb Bindesbøll, dengang berømt som Thorvaldsens Museums arkitekt. Blok J-S opførtes 1866-1872 og var tegnet af Bindesbølls assistent, Vilhelm Klein. Blokkene var oprindeligt hvidkalkede.

Den månedlige husleje for en toværelseslejlighed her var mellem otte og tolv kroner; tilsvarende store lejligheder i det nyopførte spekulationsbyggeri på brokvartererne var typisk mellem en tredjedel og halvdelen dyrere. Almindelige arbejderfamilier havde sjældent råd til mere end ét værelse, hvori der gennemsnitligt boede 2,1 personer.

Boligerne rummede i 1875 cirka 2.000 beboere. De fleste var hentet lige ud af slummen, og det har været en broget skare, som bragte alle slummens vaner og uvaner med sig. Til opretholdelse af den almindelige husorden og sædelighed havde lægeforeningen derfor ansat en inspektør med inappellabel magt til at opsigte beboere for 'uorden', 'ufred' eller 'uvederheftighed'. Og det gjorde han dengang for op imod 50 lejemaal om året, cirka ét om ugen. Lejeres lovfæstede rettigheder over for udlejere hører en senere tid til.²¹

Sognemæssigt hørte boligerne indtil 1878 under Sankt Johannes Kirke på Sankt Hans Torv, som havde flere præster tilknyttet, deriblandt Rudolph Frimodt. Hans særlige evne til at sige et forløsende

eller mæglende ord i samtale og sjælesorg var almenkendt. Han og hans kolleger har været nyttige forbundsfæller for inspektøren, når nabostridigheder skulle udredes og husspektakler bilægges.

Boligernes indbyggere var imidlertid ikke blot uregerlige pjalteproletarer. Det bør bemærkes, at netop folk fra Lægeforeningens Boliger var blandt den københavnske arbejderbevægelses pionerer, og at den socialdemokratiske partiforening for Østerbro havde sit udspring her.

Boligerne har derfor kunnet udgøre et godt sted at falde tilbage, da Slaget på Fælleden fandt sted den 5. maj 1872. I et forsøg på at knægte den nydannede arbejderbevægelse forbød politiet et demonstrationsmøde på Nørrefælled til fordel for strejkende københavnske murere og arresterede natten inden mødet bevægelsens tre topledere, heriblandt 'stormesteren' Louis Pio. Mødet afholdtes trods forbuddet og endte med voldsomme slagsmål mellem demonstranter på den ene side og politi og garderusarer på den anden.

Begivenhederne på Nørrefælled tæt ved Lægeforeningens Boliger fandt sted knap tre uger efter den mest sandsynlige dato for familien Andersens indflytning. Det er ikke usandsynligt, at både Mathilde Andersens morbror og plejefar, Lars Frederik Otterberg, og hans søn, Mathilde Andersens fætter og plejebror, Lauritz Johannes Adolph Otterberg, har deltaget i mødet og i Slaget. De var jo begge murer-svende.

Familien Andersen flyttede først ind i F-blokken nummer 1, en stuelejlighed i blokkens gavl. Efter cirka et halvt år, inden mandtalsoptællingen i januar

1873, flyttede familien imidlertid videre til B-blokken nummer 28, og den blev boende her til september 1877, hvor overflytningen til Bornholm fandt sted. Lejligheden var efter moderne forhold lille, men den var velproportioneret og omfattede en stue på ti kvadratmeter, et sovekammer på seks kvadratmeter, et køkken med brændekomfur, men uden indlagt vand, på tre-fire kvadratmeter og to gangarealer eller forstuer fælles med andre lejligheder.²²

Af boligernes 2.000 indbyggere i 1875 var de 400 børn, yngre end den undervisningspligtige alder. 150 af dem kunne få plads i Kronprinsesse Louises Asyl, stiftet 1871 og ejet af Lægeforeningens Boliger; den lå dengang i blok N, og Martin gik der, inden han kom i skole. Prisen for pasning var nærmest symbolsk, og de fattigste opnåede uden videre friplads, idet asylet nød godt af betydelige faste tilskud fra en række velgørere.

Lægeforeningens Boliger havde sin egen brugsforening, Østerbros Husholdningsforening, der desuden fungerede som sparekasse. Hans Jørgen Andersen var medlem fra marts 1873 til april 1877, og igennem brugsens medlemsjournaler får vi et indblik i familiens pengesager: I den almindelige højkonjunktur 1874-1875 var der perioder med økonomisk overskud, hvorimod familien hævdede større beløb, henholdsvis cirka 19 og 22 kroner, af sit indestående efter januar og juli kvartaler 1876. Efter januar kvartal 1877, det vil sige 1. april, et halvt års tid inden familiens flytning til Bornholm og under den store arbejdsløshed i 1877, hvor sult og nød bredte sig i den københavnske arbejderklasse, fik familien udbetalt sit fulde indestående eller tilgodehavende, cirka 39 kroner. De blev brugt til flytning og etablering og som rejsepenge til Hans Jørgen

Andersen, der efter alt at dømme tog i forvejen til Bornholm for at tiltræde eller skaffe sig arbejde dér.

De månedlige opgørelser i samme journaler over familiens vareindkøb viser, at den med udsving mellem 20 kroner (maj 1875) og 55 kroner (juli 1876) købte varer for gennemsnitligt 39 kroner om måneden. Det skal sættes i forhold til, at den gennemsnitlige månedsløn i 1872 for faglærte og ufaglærte københavnske arbejdere under ét var, hvad der efter møntreformen 1875 svarede til cirka 65 kroner. Familien Andersen har med andre ord lagt den altovervejende del af sine hverdagsindkøb i denne brugsforening. Ifølge Nexø's *Erindringer* måtte også de større børn – det vil sige ham selv og storebror Georg – samt moderen bidrage til husholdningen med henholdsvis budtjeneste og gadesalg af frugt og fisk, vel navnlig i de perioder, hvor faderen var arbejdsløs.

Brugsforeningen havde også et lille bibliotek tilknyttet, Biblioteket for Østerbros Husholdningsforening, og gennem dettes udlånsprotokol kan vi følge en del af den bogglade familie Andersens læsning: James Fenimore Cooper: *Den sidste Mohikaner*, Ludvig Holberg: *To Komedier* og et af N.F.S. Grundtvigs kirkelige skrifter.²³

Foruden dette havde familien gennem Georgs og Martins skolegang adgang til Sankt Hansgades Skoles stadigt voksende skolebibliotek, som benyttedes flittigt af eleverne.²⁴

Sankt Hansgades Skole

Den 17. august 1876 blev den nu syvårige Martin Andersen indskrevet til Sankt Hansgades Skoles forberedelsesklasse for drenge kaldet 6. A, svarende til

1. klasse i nutidens skoler. Han er sandsynligvis begyndt i skolen lidt inde i efteråret, det vil sige inde i skoleåret, som dengang løb fra april til april, men det var ikke ualmindeligt. Klassen rummede 34 drenge.²⁵

Sankt Hansgades Skole eller Friskolen paa Nørrebro var en kommuneskole, der var opført 1850-1851 på hjørnet af Sankt Hans Torv og Sankt Hans Gade efter tegning af den senklassicistiske arkitekt P.C. Hagemann og udvidet 1862. Med denne beliggenhed skulle den betjene arbejderklassen i den nyanlagte bydel Nørrebro; men Østerbro fik først sin egen kommuneskole i 1882, så foreløbig måtte også børnene fra Lægeforeningens Boliger tage de to kilometers gå- eller løbetur til Sankt Hans Torv.

Friskole var den i betydningen kommunalt drevet betalingsfri skole, i modsætning til de private eller kommunale 'kroneskoler' eller betalingsskoler, der henvendte sig til bedre aflagte familier. I 1877 havde Sankt Hansgades Skole knap 1.200 elever, 17 lærere, 27 lærerinder og tre eksterne gymnastiklærere, som regel befalingsmænd fra hæren. Skolebygningen blev udnyttet fuldt ud ved 'to-holdsdrift'.²⁶ De fyldte klasser og sammenpresningen af mange mennesker, også i hjemmene, var usunde. En meget stor del af de københavnske skoledrenge var 'skrofuløse', det vil sige kirtelsyge, en tuberkuløs sygdom, der viste sig ved opsvulmede og sårede kirtler, specielt lymfekirtlerne.

Meningen med denne som med andre kommunale friskoler var, at børnene, især dem fra de fattige hjem, skulle opdrages til disciplin og lydighed. Om disse børns forældre fandt skolemyndighederne generelt, at de på grund af deres arbejde ofte 'svig-

tede deres opdragergerning'. Lærerautoriteten blev ikke mindst opretholdt ved hjælp af prygl. Den kommunale grundskoles pædagogik var endnu overvejende præget af tankegods fra den konservative tyske pædagog og nykantianske filosof J.F. Herbart. Hans pædagogiske hovedsynspunkt var, at skolen skulle forme børnene til rationelle individer, og at dét, hvis børnenes vilje ikke lod sig bøje godvilligt, måtte ske ved hjælp af korporlig afstraffelse.

I tilbageblik mindedes Nexø sin første skoletid således:

Skolens Lærere var alle éns; om Undervisning var der overhovedet ikke tale, enhver kunde selv klare det han hade for. Kunde han ikke det, vankede der Knubs af mangehaande varieret Art. De forskellige Læreres Ævne til at finde paa Straffemidler var rent utrolig; vi Drenge mente, at det var det, da hade studeret for. Noget andet end Prygl modtog vi heller ikke af dem. [...] De var som sagt alle ens, og vi holdt ikke af nogen af dem, men pinte og sjikanerede dem, hvor vi kunde. Tilstanden mellem os og dem var latent Krigstilstand [...].²⁷

Beskrivelsen af de mandlige lærere gælder det andet skoleår. I 6. A havde han ikke andre mandlige lærere end sanglæreren, A.H. Viggo Sonne, som var komponist af især børnesange samt forfatter til musikpædagogiske skrifter, kantor ved Vor Frue Kirke, 1880 udnævnt til sanginspektør for alle landets kommuneskoler og seminarier. Martin havde Sonne som sanglærer i begge de klasser, han gik i 1876-1877, og med Sonne gør han en delvis undtagelse:

[...] i hans Timer gjorde vi os virkelig Umage. Men heller ikke han vidste anden Udvej, naar vi

sang falsk, end at slaa os oven i Hodet med Enden af Violinbuen.²⁸

På grund af familiens forestående afrejse til Bornholm blev Martin Andersen udskrevet af Sankt Hansgades Skole den 1. september 1877.

Men han må alligevel have klaret sig usædvanligt godt selv i denne børnepiskeranstalt. Da han ved det nye skoleårs begyndelse i april 1877 på Sankt Hansgades Skole skulle rykke op, sprang han nemlig en klasse over og gik fra 6. til 4. klasse, svarende til henholdsvis 1. og 3. klasse i nutidens skoler. Og dette må nærmest skyldes, at hans klasselærerinde i 6. A, eksamineret lærerinde frøken Martine Petrine Larsen, som havde undervist ham i alle fag undtagen gymnastik og sang, på grund af denne elevs særlige begavelse havde indstillet det således til skoleledelsen.²⁹

Da Martin Andersen bestod afgangseksamen fra Borgerskolen i Nexø – han blev udskrevet 30. april 1883 – havde han derfor kun gået knap seks, ikke de normale syv år i skole.

Overfart til Bornholm

I første kapitel i andet bind af sine *Erindringer*, *Under aaben Himmel*, har Nexø givet en berømt og malende skildring af søsygens kvaler. Overfarten repræsenterede for familien overgangen fra en udsigtsløs tilværelse i skyggen af arbejdsløshed til nye håb, men også fra livet i den moderne industri- og storby København til det fjerne Bornholm og lillebyen Nexø. Rejsen var en voldsom overgang i familiens og Martins liv, og en dramatisk fremstilling af tyve timers sejlds i høj sø med en ”lille Slingrekasse”³⁰ af en damper var en passende indledning til beretnin-

gen om den nye tilværelse. ”Opbruddets Spænding stod og hamrede i Hals og Hode og suste i mine Ører!”³¹

Skildringen er imidlertid helt igennem fiktiv. Sejladsen fandt efter alt at dømme sted natten mellem fredag den 6. og lørdag den 7. september 1877. Den pågældende ’slingrekasse’ var SS Erna, et helt nyt dampskib bygget på Kockums Mekaniska Verkstad i Malmö, der havde haft sin jomfrutur få måneder tidligere. Samtidige kilder fremhæver Erna for dets ganske særlige sødygtighed. Lodsens i Hasle havde således aldrig sejlet med noget dampskib, ”der er gaaet saa støt gennem Søen som dette, og [...] det vil blive et meget yndet og søgt Skib for Passagerer, der lide af Søsyge.”³² Det var desuden roligt vejr i sejladsens farvand den pågældende nat.³³

Da Erna omsider lagde til kaj i Nexø, rutens sidste havn efter Hasle, Allinge, Gudhjem og Svaneke, blev familien modtaget af en skolekammerat af Hans Jørgen Andersen, snedker Hans Andreas Hansen.³⁴ Han havde gennem forbindelser skaffet logi til familien Andersen og havde også via en bestemt kanal fundet arbejde til Hans Jørgen Andersen som stenhugger i granitbruddet ved Helledsgaard i Ibsker sogn.

Deres nye husvært blev farver og uldspinder Hans Vilhelm Pedersen. I 1871 havde han indrettet farveri i den tidligere amtmandsgård på Storegade (nu Købmagergade 35-37). Farverens familie boede selv i stuehuset ud mod Storegade, og i en af de andre

Side 28-29: SS Erna, som i september 1877 bragte familien Andersen fra København til Nexø som dækspassagerer.

længer var der butik og farveri. Men i længens østligste ende, helt ud mod havet, var der et par kamre, som Andersens nu lejede. Logiet var ydmygt.

Naar det var Paalandsvind, slog Søerne helt op over Strandstien, som løb lige under Stuevinduet, og oversprøjtede Gavlen og Ruderne, saa det var som at befinde sig i Agterstævnen af en Skude, der var rendt halv op paa Land. Vi Dreng syntes, det var morsomt, naar Østenstormen stod paa og hvide Skumflager klaskede mod Ruden [...].³⁵

Den nuværende Søndre Landevej og Søndre Strandvej var oprindelig kun en smal sti langs kysten, der dengang gik cirka ti meter fra haverne og bebyggelserne.

Her ved Stranden lærte jeg at se ud. Jeg hade levet min første Barndom mellem høje Huse, havde set Gader skære andre, haft alting nær inde paa Livet [...] men snart vænnede Syn og Sind sig til det aabne, [...] og jeg følte Glæde ved at følge Horisonten og tage Overblik. Det blev mig en Vane at afsøge Horisonten [...].³⁶

En tid logerede de også hos en falleret gårdejer, nu arbejdsmand Mathias Sigfred Jensen, Købmagergade 48. Foruden familien Andersen havde han to andre logerende.

Nexø Borgerskole

Den nu otteårige Martin fortsatte sin skolegang i Nexø Borgerskole. Skolen havde dengang cirka 220 elever. I Nexøs *Erindringer* tegnes et billede af en skole med kun én lærer og ingen orden. Her ved overses det, at også denne kommuneskole anså sig som øverste ansvarlig for navnlig de fat-

tige børns opdragelse til disciplin og lydighed. Idet skolen opfattede sig som samfundets repræsentant i børnenes socialisering, var den stærkt autoritær ikke blot over for børnene, men også over for børnenes forældre. Nexø påstår, at ”ingen holdt Regnskab”³⁷ med børnenes fravær, men skolens arkivalier viser tværtimod, at den som alle andre kommuneskoler holdt nidkært opsyn og førte detaljeret statistik over skulkeriet. For børnenes ’ulovlige fravær’ pålagdes forældrene mulkt (bøde) eller endog arrest.

For Martins eget vedkommende fortæller skoleprotokollen således følgende om hans fravær gennem alle skoleårene 1877-1883: Tolv sygedage, otte dages fravær uden tilladelse og 28 dages fravær med tilladelse. Fra august 1882 havde han desuden 51 dages samlet fravær med tilladelse, måske for at være vokterdreng, måske for at hjælpe sin far med husbyggeriet i Ferskesøstræde.

Frederik Christian Andreas Friis tjente som førstelærer i Nexø Borgerskole samt som kirkesanger og organist i Nexø og Bodilsker kirker fra 1851 til sin pensionering i 1882, og Nexø tegner ham i sine *Erindringer* som indbegrebet af en uduelig lærer og brutal børnepisker. Friis blev portrætteret ganske tilsvarende og under navns nævnelse i *Pelle Erobreren*'s første bind. Andre kilder så mildere på den gamle degn og kaldte ham ”en grundig og klar lærer med en ubøjelig viljekraft”.³⁸

Og der var også andre lærere. Fra 1878 var der en Christian Jespersen, og Villads Jensen Skrydstrup var vistnok både lærer og organist fra 1880; dertil kom muligvis en lærerinde til de yngste. Men Martin har sandsynligvis først fået Skrydstrup – og ham

fremhæver Nexø som en god lærer – efter Friis' pensionering, det vil sige i Martins sidste skoleår.

Men Martin Andersen bestod afgangseksamen fra Nexø Borgerskole med gode karakterer og som nummer tre ud af 22 elever i klassen. Han blev udskrevet 30. april 1883, et halvt år inden sin konfirmation.

Luthersk Mission

Der var navnlig en Ting, Bornholmerne ikke kunde lide hos os, vi var dem ikke fromme nok. [...]

Hverken Far eller Mor gik i "Guds Hus" oftere end de var nødt til og da altid i Folkekirken. Der var forskellige Trossamfund i Byen, og et af dem skulde man helst tilhøre. At være højkirkelig blev halvvejs betragtet som Fritænkeri.

Vel for ikke at virke altfor afstikkende besluttede Far og Mor, at vi Børn skulde gaa i Søndagsskole; men ved en Fejltagelse meldte Mor os til Luthers Missions i Stedet for til Sognekirkens Søndagsskole. Far var godt gal, han kunde ikke doje Sekterne og navnlig ikke Luthers Missionsforening, Møllerianerne som de kaldtes, som Onkel Morten tilhørte. Men nu var det sket [...].³⁹

Bornholm er traditionelt hjemsted for et stort antal forskellige fri- og valgmenigheder. Alene i den lille købstad Nexø var der omkring 1880 en baptistmenighed, en grundtvigsk frimenighed samt Luthersk Missionsforening til Evangeliets Fremme i Danmark, som vi herefter blot vil kalde Luthersk Mission. Senere kom Indre Mission, metodisterne og Frelsens Hær til byen. Andre steder på øen var der mormoner og katolsk-apostolske (irvingianere, aflæggere fra den skotske presbyterianisme). I Rønne var der gerne ti-

femten sådanne små og store menigheder ad gangen, nogle med egne kirker og missionshuse, andre uden.

Der findes ingen samlet opgørelse over medlemsudviklingen i Luthersk Mission, men den blev på kort tid en meget betydelig frimenighed med egne missionshuse over hele Bornholm. I Havnegade 26 i Nexø opførte man således et missionshus 1879-1880. Senere fik Luthersk Mission også talrige tilhængere på Nordsjælland samt i Vest- og Sønderjylland.

Det historiske udgangspunkt for Luthersk Mission var en bornholmsk frimenighed stiftet af den pietistiske præst Peter Christian Trandberg. En af menighedens lægprædikanter, smeden Hans Christian Møller, modtog i 1864 en skelsættende åbenbaring, afbrød forbindelsen med Trandberg, påbegyndte udgivelsen af månedsbladet *Budskab fra Naadens Rige* (siden 1965 blot: *Budskabet*) og genindtrådte – lige som senere også Indre Mission – i Folkekirken for at øve vækkelse dér. Møller var til dels inspireret af 'Nordens evangelist', svenskeren Carl Oluf Rosenius og dennes tidsskrift *Pietisten*.

Nexø var selv i stue med Møller flere gange, og Møllers meget synftige prædikener kendte han udmærket. Han har aftegnet ham i sine *Erindringer*.⁴⁰ Og søndagsskolen har han givet et drøbende portræt af.

Mændene, der ledede Søndagsskolen, var af en hel anden Støbning [end den bramfri Møller]; tunge, alvorlige Mænd var det, der aldrig lo og altid talte dæmpet til os. Om Synden og den store Naade talte de, og om den ufattelige Lykke ved at være et Guds Barn. Og naar vi ikke var opmærksomme, tog de om vore Hoder, saa os bedrøvet ind i Øjnene og bad med os.⁴¹

Al denne fromhed må have gjort et voldsomt indtryk på Martin, ikke mindst da hans lillebror Carl Nicolai døde den 19. marts 1882, fem uger gammel, og Martin selv var tolv. Efter gammel tradition lå liget derhjemme med mønter på øjenlågene. Ved begravelsen sang man den *hardcore* pietistiske Brorson-salme, hvis tekst er lagt i munden på det døde barn, og hvis første strofe lyder:

Nu, Gud ske lov, at stunden
er sød og blid oprunden,
jeg går til Paradis.
Forældre tør ej klage,
men til min grav ledsage
mig hen med Herrens lov og pris.⁴²

Ifølge sine *Erindringer* gjorde Martin under begravelsen spontant og heftigt oprør imod salmen og derefter mod søndagsskolen og Luthersk Missions livsforsagelse i almindelighed.⁴³

Hvis et sådant oprør har fundet sted, kan det meget vel have taget næring af opsparet lede ved den påtrængende optagethed eller dyrkelse af døden i Luthersk Missions børneblad. *Kristelig Børnetidende* var ligesom *Budskab fra Naadens Rige* redigeret og udgivet af Christian Møller selv og udkom fra 1875 med blandet stof af bibelhistorisk, underholdende og opbyggelig art, og søndagsskolens børn var selvskrevne abonnenter.

Bladet spurgte jævnligt: ”Kjære Barn, er du beredt til at møde Jesus, naar han vil kalde dig?”, ligesom det med forkærlighed bragte beretninger fra børns

Borgerskolen i Nexø blev i 1883 udvidet med denne tilbygning i to etager.

dødslejer. Historien om to drenge, hvoraf den ene springer sin aftenbøn over og dør usaligt i nattens løb, ligger på linje med ”Den døende Negerdreng”, ”En Drengs salige Hjemgang” og ”En kinesisk Piges Dødsleie”.

En barndom ”under Tryk” gav Nexø i 1896 over for sin kæreste udtryk for at have haft. Dette tryk var ikke blot materielt og økonomisk, men også åndeligt og religiøst.

Men om det nu også var ved en ’fejltagelse’, at Georg og Martin var sat i møllerianernes og ikke i Folkekirkens søndagsskole, er ikke så sikkert. Hele den del af familien Andersens omgangskreds, som man kender til, og som er omtalt i Nexøs *Erindringer*, herunder dele af dens bornholmske familie, var medlemmer af Luthersk Mission:

Hans Jørgen Andersens velhavende storebror i Rønne, Morten Andersen var medlem. Hans Jørgen Andersens skolekammerat, snedker Hans Andreas Hansen, der havde skaffet familien logi i farvergården, var medlem. Deres husvært dér, Hans Vilhelm Pedersen, var medlem. Hans Jørgen Andersens arbejdsgiver, stenværksejer P.K. Sode, var ikke blot medlem af, men formand for Luthersk Mission i Nexø, og det er sandsynligt, at også ansættelsen i Sodes stenbrud var formidlet af Hans Andreas Hansen via menighedsforbindelsen inden familien Andersens ankomst til Bornholm.⁴⁴ Om Hans Jørgen eller Mathilde Andersen på noget tidspunkt selv har været medlemmer af Luthersk Mission, vides ikke.⁴⁵

Under alle omstændigheder var familien Andersen fra første færd af sin bornholmske tilværelse stærkt

afhængig af disse menneskers velvilje, særligt P.K. Sodes. Og en følelse af afhængighed kan meget vel have givet anledning til ubehag og modvilje over for Luthersk Mission. Men hvis den gjorde det, var modviljen ikke gensidig.

Der var nogle i Nexø, som troede paa Andersens-Nexøs Forfatterskab – nogle enkelte, blandt disse en ham saa fjerntstaaende Skikkelse som Luthersk Missionsforenings kendte og højtbegavede Leder Chr. Møller. Den, der skriver disse Linjer, erindrer en Aften i Postdeligencen mellem Nexø og Rønne, hvor Christian Møllers svære Smedeskikkelse havde taget Plads. Interessert som han var ikke blot i den kristelige Gerning, i hvilken han gjorde sin uforglemmelige Indsats, men også i politiske og literære Spørgsmaal, gav han sig til at tale om Nexø Bys debuterende Forfatter.

– Ja, sagde Møller paa sit stærkt svenskbetonede Bornholmsk: – her er Evner her, en stor, ufattelig Gave, der kan løfte sin Mand til Tops. Om dette Talent nu gik ind paa Herrens Mark med sin Pen, hvilken Velsignelse!⁴⁶

Blandt de mange åndelige og politiske rørelser, der gennem årene skulle overrisle Martin Andersen

Det ældste eksisterende fotografi, hvorpå Martin Andersen optræder, 10 år gammel. Han ses stående midt i billedet med en brosten i hænderne. Helt til venstre ses hans 12-årige storebror Georg Andersen, ligeledes med en sten, og dernæst deres far Hans Jørgen Andersen med hat og brolæggerjomfru ved sin venstre side. Manden helt til højre er byens kæmner, Andersen, de øvrige personer i forgrunden er brolæggere. Fotografiet er taget i 1879 under brolægningen af Ferskesøstræde, som Hans Jørgen Andersen forestod.

Nexøs sind, var pietismen i form af Luthersk Mission den første.

Opstigning

Fra det øjeblik, hvor familien Andersen ankom til Bornholm i 1877, til den rejste tilbage til København i 1902, var Hans Jørgen Andersens arbejdsliv knyttet til P.K. Sode. Sode værdsatte Andersen for hans dygtighed og gav ham betroet og vellønnet arbejde. Og tilværelsen i København, hvor man oftest levede fra hånden til munden, afløstes af en ny situation, hvor familien kunne spare op og etablere sig fastere.

Hovedgaderne i Nexø var dengang forsynet med en ujævn sandstensbelægning med rendesten midt i gaden. I 1876 nedsatte byrådet et udvalg med henblik på brolægning af byens gader. Arbejdet blev udbudt i licitation, som blev vundet af Sode, Hans Jørgen Andersens arbejdsgiver. Sode udnævnte nu Andersen, som hidtil havde arbejdet i stenbruddet, til formand for det sjak, der skulle udføre brolægningsarbejdet. Og Andersen udvalgte og ansatte selv sine folk. Bekendt er den brosten, der endnu kan ses i Nexø, og på hvilken Hans Jørgen Andersen fagstolt og selvbevidst har signeret sit værk, Nexøs torvs brolægning, med sine initialer: ”HA”.

Også moderen bidrog på forskellig vis til familiens økonomi. Hun modtog således et fast beløb for at stå til rådighed som sygeplejer på en karantænestation, hvis der skulle anløbe skibe med smitsomme sygdomme ombord (der kom imidlertid ingen).

Efteråret 1878, kun ét år efter sin ankomst til Bornholm, købte Hans Jørgen Andersen af kommunen for 138,40 kroner en grund på 1320 kvadratalen

Huset som Hans Jørgen Andersen byggede til familien i 1882.

(520 kvadratmeter) for enden af Ferskesøstræde.⁴⁷

Tre år efter, i februar 1882, udstedte bygningskommissionen tilladelse til husbyggeri, og Hans Jørgen Andersen gav sig, med sønnerne Georg og Martin som arbejdsdrenge, straks i gang med at grave grunden ud og bryde sandsten fra stranden til gårdsplads, fodmure og havegårde.

Huset stod færdigt til indflytning allerede i november. Det var funktionelt og har ikke undergået større forandringer siden opførelsen. Huset frededes i 1983 og rummer siden 1990 museet Martin Andersen Nexøs Mindestuer. Det bebyggede areal er cirka 64 kvadratmeter. Huset har fire fag vinduer mod Ferskesøstræde og består af tre stuer, forstue og køkken samt på førstesalen et åbent loftsrum og et kammer. Efter særlig anmodning fik Hans Jørgen Andersen lov til at anbringe et gavlvindue i loftskammeret mod at købe en ekstra alen grund syd for ejendommen i vinduets udsynsretning. Haven blev indhegnet med sandsten. En selvstændig værkstedsbygning opførtes senere. Byggeriet var finansieret af lån fra Sparekassen for Nexø, Svaneke og Omegn og fra P.K. Sode personligt.⁴⁸ Pengene skulle navnlig bruges til mursten og andre materialer, for Hans Jørgen Andersen byggede selv sit hus. Det er dog ikke sandsynligt, at han har kunnet bygge huset i sin sparsomme fritid så hurtigt uden (ulønnet) hjælp fra anden side, venner eller arbejdskammerater, som almindeligt var.

Nu var familien Andersen kommet op i en anden liga. Som husejer og som arbejdsleder var Hans Jørgen Andersen ikke længere arbejdsmand, men var – for en periode – trådt ind i byens småborgerskab, og det følgende årti blev formentlig familiens lykkeligste.

Deroute

Faderens tid som sjakbajs for Sode ophørte imidlertid. 1892 var han på grund af sygdom i længere tid ude af stand til at arbejde.⁴⁹ Senere, i 1901-1902, lå stenbruddet i Helledsbakkerne, hvor han før havde arbejdet som almindelig stenhugger, stille, idet Sode var gået fallit. Hans Jørgen Andersen stod atter arbejdsløs og sank samtidig ned i alkoholisme.

I februar 1902 var situationen blevet så alvorlig, at familien måtte opgive huset i Ferskesøstræde. Det blev solgt til overtagelse pr. november 1902. Herefter flyttede familien tilbage til København.⁵⁰ Og nu havde Mathilde Andersen fået nok af Hans Jørgen Andersen, hvorefter de flyttede hver til sit, dog vistnok uden at blive formelt skilt. Nexø synes ikke at have haft nogen forbindelse med faderen herefter, hverken direkte eller pr. brev. Herefter gik det kun én vej for Hans Jørgen Andersen: helt ned i flasken.

Et brev til Nexø fra søster Sine, 17. februar 1905, vidner om situationen:

[En bekendt ved navn Hoffgaard havde] siddet i en Beværtning paa Hjørnet og set et vældigt Op-løb, der var flere hundrede Mennesker der eskorterede en nøgen Mand, og da han kom ud paa Gaden, saa han at det var vor egen elskede Far, bare Ben i træskoene og Skjorte, ellers intet, saa fik Hoffgaard ham ind i en Gadedør og slog et Dækket om ham, og imens kom der en Droske, som kørte ham til Hospitalet, der var en Betjent med, han var ikke fuld og han kunde sige hvor han boede og hvad han hed, han kendte ogsaa Hoffgaard [...]. Bare han aldrig kom ud mere, det var det allerbedste; derinde faar de ikke mere end

Søndre Landevej omkring 1890. Yderst til venstre ses gavlen af huset i Ferskesøstræde.

en halv Pægl [underforstået: brændevin] om Dagen, naar de har Delirium, saa jeg tror ikke han holder det ud ret længe.⁵¹

Men ud fra hospitalet, det vil sige sygeafdelingen på Ladegården, Københavns fattiggård og tvangsarbejdsanstalt, kom den da 66-årige Hans Jørgen Andersen. Senest fra februar 1905 blev han forsørget af fattigvæsenet i København; men han rejste tilbage til fødeøen Bornholm, vistnok i juli 1905. Om afrejsen blev til på foranledning af Magistraten i København – det var ikke ualmindeligt at skille sig af med sine fattiglemmer ved at returnere dem til fødesognet – eller på hans eget initiativ, vides ikke. I Nexø anbragte fattigvæsenet ham i familiepleje, da han havde udviklet demens, og sådan levede han frem til sin død den 25. marts 1910, 70 år gammel. Det har muligvis beredt ham en egen tilfredsstillelse at lade borgerne i netop Nexø betale for hans forsørgelse.

Vogterdreng

De erfaringer, Martin Andersen gjorde sig som vogterdreng, på bornholmsk: våutehorra, danner baggrund for den udførlige skildring af Pelles modsvarende oplevelser i *Pelle Erobreren's* første bind, *Barndom* (1906). Og skildringen af Martins egen tid som vogterdreng fylder tilsvarende meget i andet bind af hans *Erindringer, Under aaben Himmel* (1935). Skildringerne afspejler herved den positive betydning, denne periode uden tvivl havde for ham. Men i virkeligheden var der tale om en mere afgrænset tid end den, der fremgår af *Under aaben Himmel*.

Nexø har antydnet, at hans husbond Hans Berg Harild, en af byens største gårdejere og senere borgmester i Nexø, nok skulle klare ”Spørgsmaalet Skole-

gang”⁵², det vil sige få ham fritaget for skolegang, så han kunne vogte i sommerhalvåret fra maj 1882. Imidlertid fremgår det af skoleprotokollen, at Martin først blev fritaget fra august 1882. Og om fritagelsen skyldtes, at han skulle vogte, eller at han skulle hjælpe med faderens husbyggeri, fremgår ikke af kilderne.

Det havde tidligere været almindeligt at udskrive børn fra skolen i sommerhalvåret, så de kunne hjælpe til på deres hjemgårde, men ordningen var på grund af modstand fra skolerne på retur.⁵³ Derfor har Martin muligvis kun tjent som vogterdreng for H.B. Harild i sommeren 1883, nemlig i de fem måneder mellem hans afgang fra skolen 30. april 1883 og til hans konfirmation 30. september samme år.

Disse fem måneder – og måske også et par måneder i 1882 – fik imidlertid stor betydning for ham. For det første fik han en nærkontakt med naturen, dens planter og dyr, dens klipper og jord, dens skiftende vejrlig og et par af dens årstider, som han aldrig før havde oplevet. For det andet var dette friluftsliv gavnligt for hans helbred; mens han i københavnertiden som så mange andre drenge fra slummen havde været kirtelsvag (’skroføløs’), der vandt han nu kræfter. Hertil bidrog det også, at Harilds gård var et godt madsted; de madpakker, han fik med på vogtermarken, var så rigelige, at han kunne bruge en del af indholdet som valuta i forhold til mindre heldige drenge. For det tredje lærte han som vogterdreng at beherske kvæget; de tonsunge stude og gårdens mægtige tyr måtte lære at adlyde en spinkel fjortenårs dreng. For det fjerde var han, at dømme efter *Under aaben Himmel*, et værdsat medlem af gårdens folkehold, og husbonds

ros har bidraget sit til at indgive ham en helt ny selvsikkerhed.

Jakob Hansen

På denne tid gjorde han også et bekendtskab, som skulle udvikle sig til ubrudt og livsvarigt venskab. I *Under aaben Himmel* hedder det, at Peter Jakob Mathias Hansen, kaldet Jakob, opsøgte Martin på vogtermarken. Det gjorde han muligvis også, men de kendte nu i forvejen hinanden fra Borgerskolen, hvor de i et par år begge gik i skolens øverste drengeklasse og således var klassekammerater.

Han var søn af møller i Hasle, senere i Nexø Peder Jacob Hansen og Mathea Laurenze eller Lauretine født Holm, nu enke. De boede med Jakobs storesøster Marie Caroline Kirstine i et lille hus i Kildebakkestræde 13 over for Hans Harilds gård. Enkefru Holm havde penge og opretholdt livet som 'rentrice'; noget tyder på, at hun siden sin mands død var psykisk uligevægtig. Dette hjem var samlingssted for Jakobs kammerater.

Jakob var belæst og taktsom, stærk, men upraktisk, ansvarsfuld, sin bys kloge dreng, og der knyttedes store forhåbninger til ham. Over for sine omgivelser var han ifølge Nexø omsorgsfuld.

Også Jakob Hansen blev senere digter. I første omgang kom han i snedkerlære på Dampskæreri, Havnegade 14-16 i Nexø, men da det brændte ned til grunden i juli 1886, benyttede Jakob sig af situationen til at slå ind på en boglig bane. I 1888 tog han realafgangseksamen med udmærkelse fra den første ordinære afgangsklasse på Industri- og Håndværkerforeningens Realskole i Nexø. To år efter tog han også studentereksamen fra Rønne Latin-

skole og lod sig derefter indskrive på Københavns Universitet, hvor han studerede adskillige fag på samme tid.

Jakob Hansens breve til Nexø er bevarede og udgivet.⁵⁴ Brevene vidner ikke mindst om Jakobs utrættelige opmuntring af Martin i de perioder, hvor fremtiden tegnede sig usikkert eller mørkt for ham, og om hans tillid til Martins evner. Som i dette brev af 5. december 1889, hvor Martin gik arbejdsløs:

Du skal nu ikke lade dine Fremtidsplaner gå op i Røg, heller ikke skal Du spille Tiden med unyttig Grublen, men blot gå ahead, thi der er ofte noget meget vist i de Omstændigheder man kalder Skæbnen, ofte siger således Skæbnen til sig selv: "Lad os gøre en stor Mand af ham men langsomt, [...] det Du kan gøre er da efter Evne at arbejde på Din Udvikling så kommer nok Resten af sig selv, en Ting synes jeg nu at Din skarpe Forstand måtte være egnet til, nemlig at kritisere, når den først blev fint uddannet [...]."⁵⁵

Det var ikke mindst Jakobs personlige eksempel, der senere gjorde det muligt for Martin at forestille sig en anden bane for sit liv end den slagne.

Tyve Aar gammel skyldte jeg ham, hvad jeg havde af Overblik over Tilværelsen. Og det tjener til Ære for hans unge Aand, at dette Overblik ikke var et Ekko af hans men mit eget – og ofte gik imod hans. Saa lidet despotisk var hans overlegne Ævne.⁵⁶

Konfirmand Martin Andersen, 30. september 1883.

Magdalene Hanson NEXO.

Andre venner

Af andre skolekammerater skal nævnes Karl Jørgen Kristiansen, med hvem Martin senere kom på højskole, og Hans Andreas Harild. Hans tog realafgangs-eksamen fra samme klasse som Jakob Hansen og var jævnaldrende med Martin. Han var søn af skipper Thue Harild og fru Frederikke, som drev parrets købmandsforretning i Kildestræde. Thue Harild var fætter til Hans Berg Harild, Martin Andersens tidligere husbond. Hans Andreas Harild blev senere seminarist og kommuneskolelærer i København.

Karl, Hans, Jakob og Martin synes at have dannet en intellektuel inderkreds blandt Borgerskolens store drenge, og de holdt forbindelsen personligt og pr. brev også efter at have forladt skolen. Her skal citeres af et brev fra Hans til Martin, da de begge var tyve år:

Nexø 6-12-89

Kjære Ven!

Ja, Du ser jeg er kureret, det forbistrede "Hrr" er forsvundet, og det er din Skyld; havde Du ikke saa alvorlig taget mig under Behandling, saa havde Du rimeligvis nu faaet det igjen; thi det er kun Genierne, der bryde med Formerne, og til den Klasse af Mennesker hører jeg nu ikke. [Her følger en længere opremsning og anbefaling af prisnedsatte bøger] En af disse "Böttcher, et Digterliv", har gjort saa stærkt et Indtryk paa mig, at jeg synes du ogsaa burde læse den, og derfor tillader jeg mig at vedlægge den [...]. Carl Christiansen [det vil sige Karl Jørgen Kristiansen] har endnu ikke faaet meget gjort ved Herodot. [...] Du burde nu ogsaa snart se at komme ovre til Hovedstaden for ret at udvikle dine rige Evner der, hvor Livet pulserer stærkest, og der, hvor Ad-

gangen til Oplysning er saa let. [... Du har] en stærk Viljekraft, og den kan udvikles endnu mere. Gjør det.⁵⁷

Således støttede og opmuntrede de unge hinandens åndelige og intellektuelle ambitioner, diskuterede, anbefalede og lånte hinanden bøger.

Røgterdreng

Der gik imidlertid nogle år, før Martin kom i nærheden af noget, der kunne appellere til sådanne ambitioner.

I november 1883 tiltrådte han som røgterdreng, på bornholmsk: syslehorra, på Tredje Selvejergaard i Poulsker, Raabygaard. Gårdmand var den 26-årige Hans Christian Jensen, som netop var blevet gift med sin Marie Caroline; Jensens forældre, Ole og Michelle Jensen, boede der som aftægtsfolk, og muligvis omfattede familien også husbonds ugifte søster, Anne Marie Cecilie Jensen.

Og nu var det forbi med det frie liv på vogtermarken. Den fjortenårige, spinkle Martin fik her et ansvar, som man siden har tildelt voksne, uddannede fodermestre, og et arbejde der også langt oversteg hans fysiske kræfter. I sine *Erindringer* skildrer Nexø pladsen som ulideligt streng og Raabygaard som et gammeldags landbrug, der ikke var fulgt med tiden.

En af grundene til, at mange gårdmænd i disse år pressede tyendet ekstra hårdt, var, at landbruget var under omlægning. Indtil 1870'erne havde korn været den største danske eksportartikel. Men som følge af konkurrence fra navnlig USA faldt kornpriserne drastisk, og dansk landbrug foretog nu en omkalfatring fra kornavl til større husdyrhold, hvor-

efter smør og flæsk blev hovedvarerne. Men ikke alle gårdejere klarede overgangen.

Den hellige bonde

Efter et halvt år på Raabygaard skiftede Martin Andersen den 1. maj 1884 til en langt blidere tjeneste som røgterdreng på en mindre gård tilhørende Hans Pedersen Dahl og hans kone, Marie Magdalene Dahl, Brogade 24 i Nexø. Her var han sommeren over.

Dahl havde en ganske anden holdning til sit tyende end den, der havde været gældende på Raabygaard.

Jeg gik og kom mig i min nye Plads. Min Husbond, Hans Dahl, saa mere paa den gode Vilje end paa Kræfterne. [...] Hans Tiltro virkede som Sol paa mit Sind; under den voksede jeg fysisk, fik runde Kinder og tykkere Haandled [...]. Og under hans Tiltro aabnede mit Sind sig og lægtes.⁵⁸

Dahl var oppe om morgenen før folkene, han gik forrest i arbejdet og var pinligt retfærdig. Han forbød Martin at arbejde om søndagen, da søndagsarbejde var en synd. Men kreaturerne skulle jo fodres også om søndagen, og det gjorde han så selv.

[...] Husbond selv hade Bud efter mig, mere end noget andet Menneske jeg hidtil havde haft med at gøre. Her galdt det ikke om at tænke paa sig selv, og se hvordan man slap lettest ud af en Knibe; over for Husbond maatte man først tænke paa, at han ikke gjorde sig selv Fortræd.⁵⁹

Også Dahl var medlem af Luthersk Mission, og han tvang ved sit væsen Martin til at tage sit forhold til pietismen op igen. For at glæde husbond gik han ifølge sine *Erindringer* endda med til et par missions-

møder, skønt det ikke sagde ham noget. Men de samme *Erindringer's* portræt af Dahl står som et af de skønneste billeder i Nexøs forfatterskab af sand religiøsitet og ægte medmenneskelighed.

På sin egen vis bliver Hans Pedersen Dahl dermed en af de mænd i Martin Andersen Nexøs liv og forfatterskab, der evnede at forbinde høje idealer med ansvarsfølelse og med jordbunden omsorg. Han var et af de ”Mennesker, der rystede mig ved deres Retsind”.⁶⁰

I skomagerlære

Den 1. november 1884 tiltrådte Martin Andersen som skomagerlærling hos mester Jeppe Jørgen Kjøl-ler, forhenværende oldermænd i skomagermestrenes laug, og hans søn, ’unge mester’ Andreas Julius Kjøl-ler. Læretiden skulle være fire et halvt år. Den blev dog kun fire år, fordi Martin, da Kjøl-lers værksted gik i opløsning, fra april 1888 måtte skifte læreplads til den langt mere moderne og effektive mester J.P. Han-sen, indehaver af Bornholms førende fodtøjsudsalg og -værksted, Skotøjsmagasinet paa Storegade i Rønne.

Martin Andersen var efter alt at dømme en dygtig lærling. Men hans fremtidige muligheder inden for faget blev alligevel forringet for hvert læreår, og han opnåede aldrig fast ansættelse som skomager.

I slutningen af 1880’erne var danske håndskoma-gere udsat for en katastrofal konkurrence fra tyske og danske skomagermanufakturer. På danske sko-tøjsfabrikker benyttede man endnu faglærte skoma-gere til at betjene de kun delvist mekaniserede red-skaber, men det var kun et spørgsmål om tid, før man i 1890’erne tog dampkraft i brug også her-hjemme og erstattede de faglærte skomagere med ufaglært arbejdskraft.

De store forandringer skete netop i Martin Andersens læretid. Håndskomagerne forsøgte i begyndelsen at overleve ved at satse på kvalitet og bedre pasform, de afviste salg fra deres egne værksteder af fabriksfremstillet fodtøj, og de oprettede en fagskole i København. Men skønt det første fabriksfremstillede fodtøj vitterligt var af underlødige kvalitet, så var prisen lav, og efterhånden måtte håndskomagerne bøje sig og tage det ind i deres egne værksteder og butikker. Det fremgår af annoncerne i 1880'ernes bornholmske aviser, at enkelte fortsat slog sig igennem med énmandsbetjente reparationsværksteder, mens de mere velhavende mestre efterhånden omstillede sig til de nye forhold. I månederne omkring den tid, hvor Martin Andersen blev udlært, udkæmpedes der en regulær annoncekrig mellem små og store mestre i Rønne. Krigen afspejlede den hårde konkurrence om kunderne. Det var derimod sjældent, at der annonceredes efter svende til værkstederne.

I november 1888 stod Martin så med en smuk, men uanvendelig udtalelse fra sin sidste læreplads. Det virker symbolsk, at mester Hansen havde udformet sin anbefaling som – en bisætning:

At Martin Andersen har stået i Forbundt hos Undertegnede fra 9de April til 1ste November og i den Tid gjort store Fremskridt i sin Profession så jeg kan anbefale ham som en pålidelig Arbejder og hele hans Opførsel har været til min særdeles Tilfredshed

Rønne den 17de November 1888

J.P. Hansen

Skomager⁶¹

Laugsånden

I en betragtning af Martin Andersens forhold til sit fag skal det erindres, at han havde stået i lære tre et halvt år hos Jeppe Kjøller og kun et halvt år hos J.P. Hansen. Jeppe Kjøller var efter alt at dømme yderst reaktionær i sit syn på faget. Trods næringslov og konkurrence opretholdt han så vidt muligt laugstraditionen eller i det mindste forestillingen om den på sit værksted. Han har hverken evnet eller villet omstille sig til de nye tider. For ham var faguddannelse fortsat indvielsen til en tilværelsesform, kulturen endnu en arbejdskultur. Og arbejdsdagen hos Kjøllets var endnu på fjorten ineffektive timer eller mere.

Smertefulde optagelsesprøver for de nye lærlinge og en stupid hakkeorden på værkstedet var dele af denne udlevede laugstradition. Kun 'unge mester' Andreas Kjøller vendte sig imod dette, men han havde ifølge Nexø's *Erindringer* ikke autoritet eller styrke nok til at sætte sig afgørende op imod de gamle, indgroede vaner. Martin Andersen blev nært knyttet til Andreas Kjøller, men denne døde den 2. april 1888 af folkesvøben tuberkulose, kun 30 år gammel.⁶² Tuberkulose var dengang årsag til hvert syvende dødsfald i Danmark, på Bornholm næsten hvert sjette.

En del tyder imidlertid på, at Martin Andersen netop på Kjøllets værksted indlevede sig i en håndværksmæssig opfattelse af arbejde, som var præget af de sidste ytringer af feudalismens laugsånd, og at denne opfattelse fik varig betydning for ham. I et interview 1939, hvor Nexø sad i ledelsen af et moderne arbejderparti, gjorde han – halvt beklagende – regnestykket op således:

Den gammeldags Haandværker gik op i sit Arbejde som en Kunstner gaar op i sit Arbejde. [...] Kulturen var den Gang fortrinsvis en Erhvervs-kultur. Man levede i sit Haandværk og kunde egentlig kun snakke Haandværk. Arbejdet i en Fabrik rummer ikke et Haandværks Glæder, men med den forkortede Arbejdstid kan Arbejderen nu dyrke almenmenneskelige Interesser i sin Fritid.⁶³

Nexø slap dog aldrig den stolte arbejdsetik, han selv havde tillært sig i et senfeudalt håndværkermiljø i Rønne. Den prægede tværtimod hans generelle holdning til arbejde, uanset hvilke samfundsforhold det blev udført under. ”Erhvervene er til for at tjene menneskene, og den, der driver et erhverv, er menneskeheden tjener og *skal* gøre sit bedste”, sagde han i 1939.⁶⁴ Han betragtede arbejdet under en rent brugsværdimæssig synsvinkel, der ikke reflekterede nærmere over dets dobbeltkarakter under kapitalismen. Lønarbejde eller ej, det skulle være ordentligt udført! Det har næppe faldet nogen kommunistisk leder ind i 1930’erne at holde arbejderne ansvarlige for kapitalistisk lønarbejdes kvalitet eller at sætte lighedstegn mellem det bestående samfund og menneskeheden.

Arbejdsløshed og uddannelsesplaner

Fra november 1888 og hele 1889 havde Martin Andersen flere kortvarige ansættelser som skomager hos forskellige småmestre rundt om på øen, men gik

ellers arbejdsløs. Ifølge Nexø *Erindringer* havde han på mester Hansens opfordring søgt optagelse på Det frie Skomagerlaugs fagskole i København, men det strandede på, at der ikke var nogen ledig friplads.

På eget initiativ havde han desuden søgt optagelse på et seminarium i Chicago, på hvis dansk-norske departement den navnkundige P.C. Trandberg var professor siden 1885. Trandberg turnerede netop i sommeren 1888 på hjemøen, hvor han skarede tusinder af bornholmere til missionsmøder under åben himmel og fik megen presseomtale. Martin Andersen har vel opsøgt Trandberg i forbindelse med et af disse møder og forhørt sig. Seminariet skal have svaret positivt på Martin Andersens ansøgning, men sagen faldt på, at han ikke kunne engelsk. Der undervistes ikke i engelsk i den tids grundskoler, det primære fremmedsprog i Danmark var tysk.

I dette sprog havde Martin i øvrigt gode evner. Og skønt Nexø i sine *Erindringer* giver en malende beskrivelse af, hvorledes han i sin arbejdsløshed på sit ensomme kammer møjsommeligt lærte sig selv tysk, tilmed uden brug af ordbog, så havde han faktisk ved afgangseksamen 1883 fået topkarakter i faget.⁶⁵

I øvrigt går Nexø i sine *Erindringer* let hen over, at det ikke var et lærerseminarium, men et præsteseminarium, han havde søgt optagelse på.⁶⁶

